

הקדמה

טובי פנסטר חיימ יעקב

ספר זה מבקש לדון ביחסי הגומלין שבין תהליכי הבניה של זיכרון ותשבחה במורח – שעצם קיומם כבר נדון בעבר מבחינה סוציאולוגית ופוליטית (ראו למשל 1995 Zerubavel – ובקצה המרחב ובנויותו בפועל לכדי מציאות פיזית שבה מנהלים חיי היום יום של קהילות. בימים אחרים, בספר זה נבקש להאריך היבטים תיאורתיים ומתודולוגיים של יחס חברה–מרחבי, שਮבקרים אפשר לפענוח תהליכי היסטוריים. נקודת מבט זו נסחה על ידי הסוציאולוג והפילוסוף אנרי לפר (Lefebvre 1991), שהתקarked במערכת קשרי הגומלין שבין המרכיבים המייצרים את המרחב. לפי לפר, אנו אמנים חווים ומדמיינים בעיקר את המרחב החומי, אך علينا להתרונן בה בעת גם במרחב המושגים, הסמלים והפיזיים ובאופן שבו הוא מוכל במערכת היחסים החברתיים ובאיידיאולוגיה המוצבאותם. לשון אחר, התיחסות דיסציפלינרית צרה למרחוב יוצרת הבנה חלקית ומוגבלת שלו, ויש לבחון את מורכבותו יוצרו ולהכיר הэн במרכיביו הפיזיים (בנייה) והן באלו החברתיים (הבנייה).

מתוך שאיפה להיענות לאתגר תיאורטי זה, בחרנו להציג בספר מאמרי המנתחים מקרים מיישראליים ומקומות אחרים בעולם, בהם ניו יורק, נחיבות, סאול, עכו, דקר, תל-אביב–יפו, קהיר וירושלים. מאמריהם אלו הם פרי עבודתם של סדנת חוקרים וBITSOMOT ביליאומית שנערכה במכון ון ליר בירושלים בדצמבר 2006, שבמסגרתה הציגו המשתתפים דיוון בשאלות של זיכרון, השכחה וייצור המרחב. בין היתר השתתפו בסדנה אדריכלים, גיאוגרפים, סוציאולוגים, אנטropולוגים וחוקרי תרבotta מישראל ומהוצה לה. על אף השוני בגיאוגרפיה, בהיסטוריה ובdemografia של כל אחד מהמרקמים שנדרשו בסדנת החוקרים, ישחקם יוצגו בגוף הספר, אפשר להערכתו לחילץ קווי דמיון אחדים הנוגעים לתהליכי הבניית הזיכרון וההשכחה ובנית המרחב אשר עוברים כחוט השני בין דפי הספר. זיקה זו בין הפרקים נוגעת לכמה מסוגיות המפתח בדינן המדעי החברה, כגון לאומיות, קולוניאליזם, אתניות, אורתחות, וחיי היום יום, אך כל אחד מהפרקם נדרש לסוגיות אלו מנקודה מבט אחד. לכואורה אפשר היה לטעון שהמרקמים בספר מייצגים מצבים המאפיינים ערים רבות בעולם שבاهן להיות קהילות שבנויות את זיכרונות העבר ואת השכחו כחלק מחיי היום יום שלהם. ברום, בספר זה אנו מציגים דיוון שהוא מעבר לכך; דיוון שחשוף את האופן שבו המנגנונים התכנוניים המעצבים את המרחב העירוני ונתקפסים כמציאותיים, רציונליים ונטראליים אינם אלא נדך ביחסי

הכוחות החברתיים המיתרגמים לעשייה קונקרטית. בהתבסס על דיוון ביקורי בשימוש במרחב הנחיה (lived space) בקשרו המודרני, הלאומי והפוסטקולונייאלי אנו מבקשים לפתח בספר זה דיוון ובייחומי בקשר החברתי, הפוליטי, התרבותי והמרחב של זיכרון והשכחה ולהציג את העשור ואת רוחב היריעה התיאורטי והישומי של הנושא.

אחת השאלות המרכזיות שענדה בפנינו כעורכי הספר נגעה לארגון סדר הפרקים הטווים רשות קואורדינטות נושאית; בכל אחד מהמאמרים אפשר למצוא דין בסוגיות מפתח – כגון שיום (naming) הזיכרון במרחב; זיכרון מתנגד וחיה הימים בעיר; הבנית נוף תרבותי בקשרים לאומיים ועוד – וכן לא בנקל מצאנו חלוקה תמצית אחת. לבסוף החלטנו לחלק את הספר לשולה שערים, שככל אחד מהם מקבץ מאמרם המבליטים נושא אחד דומיננטי, אף שיש בהם גם לנושאים אחרים שהספר עוסק בהם.

השער הראשון "פרויקטים יומיום של מרחב אלטרנטיבי: שימוש, שיבת והנצחה" – דין במקומם של חחי הימים בהבנית הזיכרון ובבנייה הנוף העירוני כאתר של התנגדות פוליטית, חברתית ותרבותית. כאן המקום לציין שבחינה תיאורטית, העיסוק ביוםום נחשב שלווי וחסר ערך מדעי, בייחוד מזו הפתחות תנועת ההשכלה והמודרניות שייצרו הפרדה בין מדע "טהור" (אמנות, פילוסופיה, מדעים מדוייקים) ובין מדע "שולוי", שעליינו נמנים בין היתר גם תחומיים המדעיים החבירה שהיומיום הוא חלק מעיסוקם. שניינו בתפיסה זו חל בשנות השבעים של המאה ה-20, ודורותי סמית (Smith 1988) לדוגמה, בהתבסס על הביקורת הפמיניסטית, קראה להכיר בחחי הימים כקטגוריה אנליטית שדרוכה אפשר ללמוד לא רק על אורח החיים של נשים אלא גם על האופן שבו חחי הימים ממשמים זירת משא ומתן ליחסים חברתיים. השער הראשון מאמץ עדשה זו ומאפשר לקרוא את שלושת המאמרים שבו מתווך התייחסות לייצור המרחב על ידי קהילות זיכרון הקולקטיבי הושכת.

מאבן של קהילות אלו, כפי שעה בינו הтир מהמאמר של ספא אבוריבעה על עיצוב המרחב של בינויים בנגב, מייצר פרשנויות אחרות למרחב הימיומי, מאתגר את הסדר המרחבי של הממסד המדינה, ולעתים אף מתריס גנדו במפורש. ביתר פירוט, במאמרה מבקשת אבוריבעה לבחון את השפעת השינויים המרחביים שהכתיבה המדינה על עיצוב זהותם של הבינויים בנגב, וביחוד את האופן שבו המרחב הנוטטלי מה עבר מכונן זיכרון והופך את המרחב בהווה לזרת התנגדות. חווית הג寥ת הפנימית של הבינויים, המכנים עצם "מגורשים", משקפת זיכרון של עבר אוטופי, והוא נקשר אל העתיד דרך

תקווה לחים שלמים ושלוים יותר באמצעות חוזה לאדםתם ול"עצמם".

מאמרה של אפרת איזנברג אמנן בוחן את שונה לחולstein – הగינות הקהילתיות בניו יורק – אך עוסקת בסוגיה דומה. איזנברג מתראת את הגינות הקהילתיות כמרחבים המאפשרים לייצר מגוון נופים תרבותיים ואישיים

ומתחבונת בתושבים כשחקנים חברתיים פעילים של המרחב העירוני ולא רק כמשתמשיו הסבירים. במאמרה איזנברג מנתחת פרקטיקות אלו כמחאה וכהתנגדות למגמות הנויאו-liberalיות המאפיינות את עידן הגלובליזציה ויוצרות עיר מנותקת ומנתקת מחוויות יומיומיות קומורטניות. בכנון הגינות הכתיתות ובתחזוקתן מבקשים תושבי העיר, בעיקר מטעם חברות-כלכלי נמר, להבטיח את זכותם לחיות בעיר וליצר בה מרחבים בעלי צbijון קהילתי שאינם מוכפפים להיגין זה של הרcoxש הפרטני. איזנברג מוצאת שפעילויות אלו נעות על הציר שבין פרקטיקות של היישרדות לפרקטיקות של מחאה ורואה בהן ביטויים של פוליטיקה אורבנית ופוליטיקה של זיכרון אלטרנטיבי.

שני המאמרים שהוחכו מדגימים את הממד הקולקטיבי של הזיכרון ואת השכלותיו על המרחב, ולפיכך ההבחנה בין זיכרון קולקטיבי להיסטוריה כשני ייצוגים נפרדים של העבר (Halbwach 1992) חשובה לעניינו; ההיסטוריה מוגדרת כלימוד מדעי של העבר המנותק מהמציאות הסוציא-פוליטית המידית, ואילו זיכרון קולקטיבי הוא חלק אורגני מהחאים החברתיים ומשתנה בתגובהו ליחסים הכוחות החברתיים (hooks 1990; Halbwach 1992). בהקשר זה טוען ג'קי פלדמן במאמר השלישי שבער זה שבט דיארכוני והשואתי על המרחב המונומנטלי ועל השינויים המתחוללים בו עשוי לתרום לחקר הנצחה הלאומית בת זמננו. במאמרו הוא נדרש לשני אתרי הנצחה איקוניים בחברה הישראלית: מתחם יד ושם המנציח את זיכרונות השואה ובית הקברות הלאומי והחלקה הצבאית בהר הרצל. בניתוחו הביקורת מצביע פלדמן על השינויים באופני המרחב (spatialization) של הזיכרון הקולקטיבי בישראל, ומתחן בחינה השוואתית עם המסר שהועבר בעת הקמת שני האתרים בשנות החמישים, הוא טוען שניפוי הזיכרון של המאה ה-21 משקפים את השינוי שהל בתפיסת הגבורה והקורבנות במרחב הישראלי ההגמוני מאז ועד היום.

acen, העיסוק הרב במשמעות המרחביות של הזיכרון מעיד שהזיכרון שינה את פניו: כפי שגורס פירר נורה (1993), מחוות זיכרון (lieux de mémoire), מיוצרים מפני שאין עוד סביבות זיכרון (milieux de mémoire). לדבריו, תופעות כמו כלל-עולמיות, דמוקרטיזציה ותקשות שמם קץ לאידיאולוגיות הזיכרון המבטיות מעבר סדי, רציף ובלתי מופרע מהמעבר אל העתיד. לאחר שאיןנו חיים בהווה את אירוני הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי שלנו, עולה צורך לividם להם מחוות של זיכרון, ומעטה שוב איננו נמצאים בתחום ההתרחשות האמיתית אלא בתחום ההיסטוריה. מחוות זיכרון אלו – הלוושים צורות כגון אנדרטאות, ארכינומים, ימי זיכרון וטקסי זיכרון – מתחווים כשהזיכרון הספרנטי והיומיומי אינם קיימים עוד, ועל כן מרוחב הזיכרון מטייע בהפיקתו לחלק מההיסטוריה (Padan 2004).

השער השני – "תכנון מלמעלה: הרס יצירתי, בניה ושיקום" – עוסק בתהליכי מרחבים שיזום המasad, אך לא רק בהקשר ההיסטורי אלא גם

בקשר החברתי, וכן דין בהקנות הנקנים למשג האזרחות. המחקר הקניים¹ משתמש במושגים הקשורים לעולם החקנון כדי לנתח שיח ופרקטייה תכנוניים אלטרנטיביים לתכנון המודרניסטי, שלדורי דיוויד הארווי (Harvey 1989) מאופיין בהרס יצירתי (creative destruction), קרי הרס פיזי שהצדקו מובוססת על ההיגיון הקפיטליסטי והמודרניסטי. סנדרcock (Sandercock 1998) מוסיף נדבך לטענה זו ואומרת שמתכננים מודרניסטיים אינם אלא גנבי זיכרון שמזהים פיתוח עם קדמה והוורסים בשמה קהילות על ידי גירושן והרס בתיהן. מקרה מבחן מרתך לדיוון זה עולה במאמרם של נועם לשם ואילה רונאל המתמקדים בהיסטוריה המרחכית של הכפר הפלסטיני סלמה, הוא שכונה כפר שלם בתל-אביב-יפו. בפרק זה מתעדמים הכותבים נוכחות ושרידות, היינו את היישרדותם של השמות הערביים אל מול העברות הceptive של המרחב הישראלי; את המתח בין מציאות מרחכית ובין הניסיון לכפות שינויים ודיוקלים בתוכניות מתאר ובינוי; ואת ההתפרעות האלימה נגד השודדים המרחכבים של העבר היהודי. במקרים מצביים לשם ורונאל על האופן שבו כפר שלם ממשיך להיות מרחב הטרוגני "שבו עבר והוא מתקיים זה לצד זה ונמסרים זה אל זה ביחסים עדינים של תלות הדידית" (עמ' 101). הכותבים מראים כיצד מאבקם המתמשך של תושבי כפר שלם היהודים נגד תוכניות הפינוי וההריסה של הבתים הערביים, אף שאינו חלק משיח השימור והמורשת הארכיטקטונית המתקיים בלהיותו וכבה במרכז תל-אביב, מאפשר את השתמרות ההיסטוריה המרחכית של סלמה כחלק ממכלול החיים של התושבים.

נושא מרכזי בהנצהה וזיכרונו שמוכתבים מלמעלה הוא מתן שמות לאטרים, להזחות ולכיכרות, המבטאת את כוחה של המדינה. עניין זה עומד בМОוד מאמרו של יורם מיטל על המרכז החדש של קהיר, שהוא מרחב ציבורי וסמלី בעל ערך רב למדינה המצרית. במחקריו מיטל עוקב מבחינה היסטורית ופוליטית אחר שינוי ושים של שמות וחוותות וכיכרות במרכז קהיר ובוחן אירועים מרכזיים שנערכו באוצר ואת השיח עליהם. כל זאת כדי לחשוף את הפער בין כוונותיהם של מעצבי הסדר במרחב הציבורי ובין האופן שבו נתפס ומפורש מרחב זה בקרב הציבור הרחב, ובכללו מבקרי הסדר השלטוני המבטאים את עמדתם גם בMagnitude תוצריו תרבות ומקורות אודיו-ויזואליים. לדוגמה, "שמות הרחובות והכיכרות במרכז הבירה המצרית הם טקסט עשיר המכיל אינספור ביוטים למאבק הניטש בין מעצבים הסדר ההגמוני ובין יריביהם מבית" (עמ' 125).

הפרדיגמה המודרניסטית בתכנון רואה בכלים טכנולוגיים ומדעיים מפתח לפתרון בעיות וליצירת שינויים חברתיים, וגישה זו מעצימה את מקומו של המתכנן כМОומחה אובייקטיבי בעל יכולת מקצועית להגדיר מהי טובת

.1. ראו לדוגמה פנסטר 1998; 2003; Fenster 2004a ; 2007

המשתמשים. את הנחתה היסוד הזאת אמם יש לבחון בבקורתו, אך גם התחמירות בתופעת ההרס היצירתי מבעד לעדשה של פרויקט המודרניזציה או הקפיטליזציה היא חלקית. כפי שעה מהמאמרם בספר, המודרניזציה והקפיטליזציה קשורות גם לפROYקטים קולוניליים ולאומיים שבמסגרתם תחחושת העליונות התרבותית של קבוצת המתישבים על פני קבוצת הילדים משמשת הצדקה ערפית לפעולות תכנוניות ולהשכחה במרקח (סעיד 2000). פעלות ההרס של המרחב הנזרת מעמדתו המקצועית של המתנן אינה מוגנת אפילו כפיעולות הרס לשם, אלא כביטוי למודרניזציה ולנאורות תרבותית המצדיקות אותה (Yacobi 2003a). סוגיה זו עולה במובהק במאמרו של גיא פודולד, המנתח את התמורות המרחביות בסואול. עם פיזולו הרשמי של האומה הקוריאנית הוכרזה סואול כבירתה של דרום קוריאה, וכיוום היא אחת הערים המאוכלות ביותר בעולם. במאומו פודולד מציין שבתקהילך הצמיחה הפוטוקולונילי של סואול שזר ניסיון להגדיר ולהגדיר מחדש את זהותה הלאומית של דרום קוריאה באמצעות שינויים מכונים בנוף העירוני ורכף של הקמה, הריסה ושיקום של אתרים זיכרון ואטרים היסטוריים בולטים בעיר. פועלות אלה מלוות בשיח פוליטי שמתווך בין תהליכי הבנייה הזוהות הקוריאנית.

הזיקה בין עקרונות התכנון המודרניסטי ובין ההיסטוריה הקולוניאלית עולה, במאמרו של ליורה ביגון, העוסק בעיר דקר שבסנג. כפי שכותבת ביגון, דкар נבנתה על פי מאפיינים קולוניאליסטיים צרפתיים שביקשו ליצור לא רק מערכת מוחלטת של שליטה באוכלוסייה הילידית, אלא גם חלופה מרחובות מודרניות לכפרי המקיים. מאמרה של ביגון מתרכזו בתקופה הקולוניאלית ובשנים שאחריה – מיסוד דקר במאה ה-19 ועד לשנות השישים של המאה ה-20 – וברחן את המדיניות הקולוניאלית הצרפתית באשר לשמות ורחובות בעיר לעומת אוצר המילים שיויחס לרחובות ולמקומות על ידי התושבים האפריקנים. טענתה היא שההדרה של האוכלוסייה המקומית מהשכונות האירופיות הועצמה בין השאר על ידי מדיניות מתן השמות לרחובות, שהקיפה את חיכרין הרשמי שהשלטון הקולוניאלי ביקש לטפח והוקיע את ההיסטוריה ואת הזיהوية האפריקנית. לאלה לא הוקצה מקום במרקח שהאירופים תפסו כמרקח שישמש מודל למקומות נוספים במושבות של מערב אפריקה.

השער השלישי – "מרקח הזיכרון המתנגד" – מדגיש את ריבוי השחקנים והנרטיבים המעורבים בתחום הזיכרון ומאתר את הפעולות שנוקთות קהילות הנמצאות בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים כדי לעצב את המרחב לפי תפיסות שונות מלאו הממסדיות.² ההכרה בריבוי הקולות הקיימים לידי ביטוי בעיצוב המרחב מתפתחת בשנים האחרונות וגורעת במידה מה מכוחם הבליידי

.2. ראו Jacobs 1996; Hillier 1998; Sandercock 1998; Fenster 2004b

של המהכננים, תוך כדי העצמת חשיבותו של הידע המקומי של קבוצות ויחידים. ברצוינו להציג אפוא שהכרה במידע המקומי עשויה להוביל להכרה בזכות לזכרון ושיכנות (פנסטר 2007) כחלק ממה שהגדיר אורי לפבר (Lefebvre 1991) "הזכות לעיר". מימושן של זכויות אלה אינו כרוך רק בשינוי מעמדיו, אלא קשור גם להיבטים אחרים של זהות ושל יחסינו כוח חברתיים, כגון תרבות, אתניות, הגירה, שונות חברתיות, מהאה והתנגדות.

היבט זה של זיכרון והשכחה בולט במאמרו של גרואג המבקש לנתח את מבנה הזיכרון הקולקטיבי-דומיני בישראל ולהבini מאין נובעת ההתנגדות היישראליות-יהודית לקבל את המורשת הפלסטינית הבנויה. לטענתו של גרואג, הזיכרון הפלסטיני רודף את החברה הישראלית, וההרס המוחלט של אתרים פלסטיניים כגון הכפר לוביה, העומד במרכזוammro, "נחרת כטראומה בקרב הציבור הפלסטיני ונעשה בעיה מודחת ובבלתי פתרה הרוחשת מתחת לפני השטח של החברה הישראלית כולה" (עמ' 204). מחקרו של גרואג מתמקד במשמעות של שימוש שרידי הכפר לוביה בעניין הפלסטינים והיהודים כאחד ומציג להציג את ההיסטוריה הרוב-שבטנית של אתרים שבהם נותרו רובדי זיכרון. יתר על כן, באתרים דוגמת לוביה, שבהם רב הנادر על הקאים, יש לדעתו ערך רב גם למרכזי השימוש הסמליים והבלתי מוחשיים, קרי יצירת תיק תיעוד שמננו עשויים לצמוח מגוון פרויקטים, עד שחזור מלא של הכפר. הצעתו של גרואג מעלה שאלה מרכזית: האם במעשה הסמלי של תיעוד המרחיב שהריב יש ממש תיקון של ממש? עניין זהណון במאמרה של טובי פנסטר העוסק בתפיסות תכנון חדשות המכילות את חוויות הזיכרון וההשכחה בתהילך התכנוני. מאמר זה מציג את המקהלה של תושבי יעד, יישוב קהילתי בגليل, ושל צאצאי הכפר הפלסטיני מיuar, שעלה חורבותיו הוקם יעד. המאמר מתעד ומנתח את גישת התכנון הטיפולי (therapeutic planning) (Sandercock 2003), כלומר תהליך תכנוני שבו מעורבות הקהילות הנטונאות בكونפליקט, ושותכליתו להגעה להסכמה על אתרים של זיכרון והשכחה. כנראה מוצגת הגישה האגוניתית, שלפיה השאיפה לקונצנזוס אינה ישימה, ועל קהילות ויחידים לראות בكونפליקט חלק ממיציאות חיים ומטהילך של לימוד מתמשך. בתהילך תכנוני אגוניסטי, טענת פנסטר, יש מקום לדבר על הפחדים העולים מזכירונו של الآخر ולגוזר מהڌיו מהתהילכי עיצוב המרחיב.

סוגיות משמעותן של פעולות המשמשים במרחב עולה גם במאמרו של חיים יעקב, הגורש שאל לו לדין האדריכלי להתמקד בארכיטקטורה הרשמית, זו שמיוצרת מלמעלה ונתפסת כראוייה לתואר "ארקיטקטורה". במאמו מתחזק יעקב ב>Showcases האדריכליים בעיר הפיתוח נתיבות המתגרים את המילון הצורני והסימבולי שיצרה האדריכלות התקנית. בירתם, מאמר זה מתעד את האופן שבו המזרחיות מיזוגת בנתיבותם האלמנטים הארכיטקטוניים שפורעים את הנוף העירוני המודרניסטי שיצרה האדריכלות

התקנית. את ההפרעה האדריכלית הזאת מבקש יעקב לנסח כניסיון להגדיר מחדש את משמעותו היזכרון למרחב על ידי התבוסות על רכיבים יהודים-מזרחיים שנדרדו מדיניות ערבית. פרקטיקת העלייה בקרב הצדיקים, שהגיעה לישראל מאוחר יחסית, הפכה את המרחב המודרניסטי של העירה לבית של ממש, המודמה את הבית המקורי שנותר מאחור ומסמן במשמעותו את היזכרון היהודי, הגלותי והמזורי למרחב העירוני המודרני.

הדיון בהתנגדויות מרוחבי ובזיכרון והשכחה כפי שהוא עולה במאמרי הספר מחדד את הפרשנות של פועלות אלו כהתנגדות. פיל (Pile 1997) נדרש לעניין זה ומונח פועלות רבות למרחב שיכולות להתרפרש כהתנגדות: הליכה בעיר; ניכוס (זמני הכל شيء) של מרחבים; גרפיטי; ניקיון והזנחה של מרחבים מסוימים, וכל פעולה אחרת שימושת לשינוי של משמעות היזכרון למרחב, או לחלופין להנחת היסטוריות שהושכחו. בהקשר זה טוען דה סרטו (1997) שהמחקר על המצאת היום עשויל לאיר את הפעולות היומיומיות כנושא פוטנציאלי פוליטי ומחאתי, אף שבדרך כלל הן מופיעות רק כרקע חזוך של הפעולות החברתיות. על פי דה סרטו, נקודת מבט זו מציבה את פעולות המשמשים למרחב המחקר ומעניקה להן משמעות פוליטית. בהקשר של ספר זה הן מתפרשות כמחאה מרוחבית (Yacobi 2003b).

לבסוף, הזמן את אחמד סעדי ל夸וא את מאמרי הספר, להתבונן בהם מנוקדת מבטו כאינטלקטואל וכסוציאולוג פלסטיני אזרח ישראלי ולכתוב אפיולוג. בדבריו של סעדי נוצרת זיקה בין האיש הbióוגרפי ובין המהלים הפוליטיים הרחבים שעיצבו את המרחב בישראל אגב ייצור זיכרון מצד אחד והשכחה מצד שני.

הספר *ציילון, השכחה ו[ה]בנייה* המרחב נושא תרומה לגוף הדעת המתפתח בישראל העוסק למרחב ובמשמעותו החברתית והתרבותית. המאמרים הדנים במחבר ארמים ובהקשרים ההיסטוריים מגוונים מציעים לקוראים מסע בזמן ובמרחב אל הפוליטיקה של היזכרון וההשכחה כחומר בנייה מושגים המסייעים בפענוח ייצור המרחב.

ברצוננו להודות לכל אלה שסייעו לנו בתהליך העבודה, שהחל כאמור בסדנת חוקרים בינלאומיים המכון ון ליר בירושלים ושפרותינו מוצגים בספר זה. תודהנו לראש המכון דאו ד"ר שםzon צלנקר, אשר עוזד את הקמת הפרויקט וסייע לגיבשו, ולראש המכון הנוכחי פרופ' גבריאל מוצקין על המשך תמיינתו בפרויקט. תודה גם לקוראים החיצוניים על העורתייהם המועילות. תודה ורותם לשרה סורני, העורכת והمفיקה של הספר, על עבודתה המסורה והמקצועית ולד"ר טל כוכבי, שסייעה תהליך זה. תודה ליונה רצון על סיועה בתהליך ההפקה ולכnarת יפרח על עრיכת הלשון המקצועית והיסטורית.

רשימת מקורות

- .דה סרטו, מ. 1997. "המצאה חיה היום יום," *תיאודיה וביקורת* 10 (קיז) : 24-15.
- נורה, פירר, 1993. "בן זיכרון להיסטוריה," *זמן* 12 : 6.
- סעיד, אדווארד, 2000. *אולדינטלייזם*, תל-אביב : עם עובד.
- פנסטר, טובי, 2007. "זיכרון, שיכנות ותוכנון מרחבי בישראל," *תיאודיה וביקורת* 30 (קיז) : 189-213.

- Fenster, Tovi, 2004a. *The Global City and the Holy City: Narratives of Planning, Knowledge and Diversity*, London: Pearson.
- , 2004b. "Belonging, Memory and the Politics of Planning in Israel," *Social and Cultural Geography* 5(3): 403-417.
- Halbwach, Maurice, 1992. *On Collective Memory*, Chicago: Chicago University Press.
- Harvey, David, 1989. *The Urban Experience*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Hillier, Jean, 1998. "Representation, Identity, and the Communicative Shaping of Place," in Andrew Light and Jonathan M. Smith (eds.), *The Production of Public Space*, Oxford: Rowman and Littlefield, pp. 207-232.
- Hooks, bell, 1990. *Yearnings: Race, Gender and Cultural Politics*, New York: South End Press.
- Jacobs, Jane, 1996. *The Edge of Empire: Postcolonialism and the City*, London: Routledge.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The Production of Space*, Oxford, UK and Cambridge, MA: Blackwell.
- Padan, Yael, 2004. "Re-Placing Memory," in Haim Yacobi (ed.), *Constructing a Sense of Place*, Ashgate: Aldershot, pp. 247-263.
- Pile, Steve, 1997. "Opposition, Political Identities and Spaces of Resistance," In Steve Pile and Michael Keith (eds.), *Geographies of Resistance*, London: Routledge, pp. 1-32.
- Sandercock, Leonie, 1998. *Towards Cosmopolis*, Chichester, England and New York: Wiley.
- , 2003. *Cosmopolis II: Mongrel Cities in the 21st Century*, London: Continuum.
- Smith, Dorothy E., 1988. *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Milton Keynes: The Open University Press.
- Yacobi, Haim, 2003a. "The Architecture of Ethnic Logic: Exploring the Meaning of the Built Environment in the 'Mixed' City of Lod - Israel," *Geografiska Annaler* 84(B): 171-187.
- , 2003b. "From Urban Panopticism to Spatial Protest," *Surveillance and Society* 2(1): 55-77.
- Zerubavel, Yael, 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of the Israeli National Tradition*, Chicago and London: Chicago University Press.